

VEGYES APRÓSÁGOK.

ISMERTETÉSEK, ÉSZREVÉTELEK, FEJTEGETÉSEK.

30. Ebel H. *Zur lautgeschichte. Die verwandlungen des kt, pt und ks, ps.* (Kuhn Zeitschr. f. vgl. spr. XIV, 241 stb. ll.). — Ebelnek már egy ily hangtani czikkét ismertettem meg NyK. III, 311 stb. ll., a hol azt is érintettem, hogy mily tekintetben ránk nézve is érdekesek Ebelnek az összehasonlító árja nyelvészet terén forgó czikkei. A jelen czikk ismertetése is igazolni fogja, a mit ottan mondtam.

Annak a görög-latin hangszabálynak, hogy *t* előtt *media* vagy *aspirata* elváltozik tenuissá (*μίμικται, βέβοικται, γέγραπται; actus, scriptus, vectus*), ellenébe Ebel állítja a német nyelvnek azon hangtörvényét, hogy a *t* előtt más muta, kivéve, ha közbül csak újabb korban néma *e* esett ki, nem tenuissá, hanem spiranssá vált (*macht, schrift, dachte*, még kölcsönvett szókban is: *pacht* = pactum, *gruft* = crypta, *marcht* a berlini népejtés szerint *markt* helyett); szintígy liquidák után nem tenuis toldatik be, mint lat. *emptus*-ban *p*, hanem spirans (*kunft, zunft*). Azonban követik a görög és latin nyelvek részben e második hangtörvényt is, a mennyiben a dentalis mutát *t* előtt okvetlenül spiranssá (*s*) változtatják, s így *πιστός, claustrum*-ban az *s* épen úgy fejlődött, mint a ném. *last*-ban; a latin azután az *s* utáni *t*-t is áthasonítja (*missus*); végre liquidák utáni beltoldatúl szintén *s*-t használ: *mansum* (ebből: *mans-tum*), *salsus* (ebből: *salstus*), v.ö. ném. *wulst, kunst* *). Úgy mint a német mutatja a gutturalis *s* labialis spiranst is *t* előtt az új-görög (*κλέφτης* e h. *κλέπτης, χτένι* e h. *κτένιον*),

*) A szanszkrit ellenben meghagyja *t* előtt a dentalis mutát: *atti* (ad-ti h, eszik = lat. *est*, ném. *isst*).

az oszk (*scriptas* = *scriptae*), az umber (*rechte* = *recte*), az újperzsa (*heft septem*). — Hogy a *kt*, *pt* sok árja nyelvben elváltozott, arra mutat, hogy e mássalhangzó-csoportok ejtésében bizonyos nehézség éreztetett; leginkább szó elején, hol csakis a görög bírja a *κτ*, *πτ*-t kiejteni (az új-szláv nyelvekben szintén előfordúlnak, de csak önhangzó-kiszorítás folytán: *kto* ki = ószl. *kūto*, *ptica* madár = ószl. *pūtica*). Ebel most tüzetesen tárgyalja, mi módon igyekeztek az illető nyelvek a *kt*, *pt* ejtésén könnyíteni. Azt kellene gondolnunk, mond Ebel, hogy a legegyszerűbb mód erre az első tenis assimilatiója volna, mint ezt a román nyelvek széltiben előnkbe is mutatják (olasz *atto* = *actus* és *aptus*, spanyol *matar* = *mactare*, fr. *lutter* = *luctari*). De a görögben és latinban erre csak kevés biztos példát találunk; az utóbbi főleg csak mássalhangzók után ejt néha *t-t* *kt* helyett (*mīstum*, *tortum*, *ultus*, *quintus*). Szorosabban tekintve, mondja Ebel, azt fogjuk találni, hogy az assimilált *tt* csak látszólag állott elé egyenesen *kt*, *pt*-ből, valósággal pedig közbeneső *χt*, *ft* által közvetített; s ez a román nyelvekre nézve is a legvalószínűbb. Van azonban az assimilatió kivül az alkalmatlan consonans-csoportok elkerülésének az a módja is, hogy egy harmadik consonans közbetoldatik, mely az ejtésben mindegyikhez könnyen hozzásimúl; két tenis közt ilyen czélra legalkalmasabb az *s* spirans, mely *k*, *p* után és *t* előtt egyaránt könnyen kiejthető. Már a latinban van így *abstineo*, *asporto* (*absperto* h.), *ostendo* (ellenben *obstineo*). A litvánban megvan ugyan *kt*, de néha *sz* (= *š*)-et told be: *auksztus* magas (ettől: *augti* nőni). Tudva azonban, hogy a latin mennyire szereti az *st-t* assimilálni *s* a *t-t* azután elejteni (*clausum*, *morsum*, *haesum* stb.), s miután a *pt* kikerülésének nyomai megvannak *abstineo*, *ostendo*-ban: föl kell tennünk, hogy *pst*, *xt* (*pt*, *kt* helyett) megvolt ilyenekben is, mint *lapsus*, *fluxus*, *fixus*, *fricus* (*frictus* mellett), *plexus*, *flexus*, *nexus*, *peccus*, azaz megvolt *lapstus*, *fluxtus* stb.; szintígy *farsum*, *parsum*, *tersum*, *mersum*, *sparsum*, *mulsum* (ezektől: *mulgeo* és *mulceo*), melyekből a *k* kiesett. Megértjük így azt is, hogyan felel meg a lat. *ursus* a gör. *ἄρκτος*-nak (t. i. *ursus* ebből lett: *uratus*). — A két tenis összetalálkozásán segít az a másik mód is, melyet a *t-t*-re nézve a latin és görög rendszeren alkalmaznak, hogy t. i. az első spiranssá válik. Más nyelvek ezt a *kt*, *pt*-re is alkalmazzák. E mellett azonban, a mint Ebel élesen észrevette, úgy látszik, hogy a *pt*-t még könnyebben ejthetőnek érezték, mintsem a *kt*-t; innen

van, hogy a latin *ct* az oláh nyelvben rendszeren *pt*-be ment át (*copt coc-tus, fript frixus, lapte lac, noapte nox, pepte pectus*), s részint még tovább is *ft*-be (*doftor doctor, leftice lectica*). Egyébiránt a *kt* első rendes elváltozatja *xt*, a germán, kelt, s (az oláhon kívül) a román nyelvekben. Mert ez utóbbiakban is az eredeti *kt* mindenféle változatai egymással összefüggésben csak *xt*-ből fejthetők meg, s van is már középlatin *jactivus*-féle alakokban arra való rámutatás, hogy p.o. egy olasz *oggetto* nem közvetlenül *objectus*-ból, hanem *objechnus*-féle alakból lett. Ezután Ebel a *kt* változatjainak részletes tárgyalására térvén át, eléadja, hogy

a) *ht*-be ment át a gótban (azaz *xt*-be): *nahts* = litv. *naktis*, lat. *nox, vŕš*; *sauhts* kór (ettől: *siukan*, újném. *siechen*); *raihst* = *rectus*. Hasonlóképen az ó-írben: *ocht octo, recht lex*; v.ö. ó-fríz *riucht recht, fuchta fechte*; középföldi: *sochte sanft, ambocht officium, brochte, mochte*; angol *thought, bought, sought*-félék, melyek a XVII. században még hallatták a gutturalisukat. Ebel annak, hogy a *χ* mély önhangzóval (*u, o*) szeret együttjárni, azt is tulajdonítja, hogy a spanyol *auto* = *actus*-ban, port. *Outubro* = *October, doutor* = *doctor*-ban *u*-vá vált; ez azonban csak úgy fogható föl, hogy a *χ* előbb lágy *γ*-vá, s azután *u*-vá lett, mint a tatárban p.o. *tau* = *taγ, áuz* = *aγüz, sau* = *saγ* stb. Volt is ilyen az angol *gh* p.o. *daughter, thought*-ban. Másrészt a *χ* *h*-vá is gyengülhet, s mint ilyen az ejtésben egészen el is enyészhet, úgy hogy csak a rákövetkező *t* kettőzésében, vagy a megelőző önhangzó megnyújtásában marad még némi nyom; v.ö. svéd *natt nacht, ó-éjszaki rêtt* jus, *sött morbus* (= gót *sauhts*). Most már csakugyan szemmel látható, hogy az olasz *atto*, fr. *jetter* (most *jeter*)-félék hogyan lettek *actus, jactare*-ből *xt*-vel való alakok közvetítése által.

b) A *xt* elváltoztatja *χ*-ját elő-gutturalis spiranssá (Ebbel palatalis sp.-nak nevezi), azaz *χ'* (*ch* a német *ich*-ben), s ezt megint el is lágyítja *j*-vé; gyakran ez a megelőző önhangzónak *e, i*-vé alakulását is okozza, v.ö. angolszász *ambiht* (= alf. *ambacht, ambocht, ó-ész. ambôtt*), *drihten* (ó-ném. *truchtên, ó-ész. drôttinn* — a finnben a *ruh-tinas* alakot ölti magára); így a walesi *noith* = ír *nocht nox* (ó-ész. *nôtt, gót nahts*); a kymri *reith, taith, wyth* (azaz *uith*) = gaedheli *recht, techt* (iter), *ocht*. Főleg tekintetet érdemel a portugali *noite, oite* (provinc. *noit, oit, fr. nuit, huit*), *feito* = *factus, dito* = *dictus*, fr. *dît* (tehát megelőző *i*-vel egybeolvadt a *j*); sőt a fr. *oînt, saint*-ben

(= unctus, sanctus) még az *n*-en is átlépett a *j* (**onxt*, *onjt*, *ojnt*). — A *xt*-nek palatalis (elögutturalis) ejtése mellett (*χ't*, *jt*) könnyen keletkezik az átvett *tχ*, *tj* is, melynek elváltozatja a spanyol és provençal *ch*, azaz *č*: sp. *noche*, *ocho*, pr. *fach*, *och*, *drech* = factus, octo, directus; eléfordúl ez a milánói tájnyelvben is, hol *nocc* = ol. *notte*, *lacc* = latte, *tinc* = tinto (*c* = *č*). Így az a) és b) pontok szerint az eredeti indogermán *aktau*, lat. *octo*, gör. *ὄκτω* számnévnek következő elváltozott alakjait szemlélhetjük: a) gót *ahtau*, ó-ném. *ahthō*, ír *ocht*, újgör. *ὄχτω*; óész. *átta*, svéd *átta*, dán *aatte*, olasz *otto*; b) angol *eight*, kymri *wyth* (*wiith*), port. *oito*, prov. *oit*, fr. *huit*; — spany. *ocho*, prov. *och*.

c) Különös elváltozásai vannak a *kt*-nek *i* vagy *j* előtt. Az olaszban lesz a *ctj* vagy *zz* (*dirizzare* = **directiare*), vagy gyakrabban *cci* (*succiare* = **suctiare*); a többi román nyelvek csak egyféle változást mutatnak ejtésileg: sp. *enderezar*, prov. *dressar*, fr. *dresser*; fr. *sucer*. Hasonló módon bánnak a *ptj*-vel: ol. *cacciare* = **captiare*, sp. *cazar*, prov. *cassar*, fr. *chasser*; ol. *nozze* = nuptiae, fr. *noces*. Ebel azt hiszi, hogy itt nem a *c*, *p* esett ki, hanem *c*, *p* és *j* közül a *t*; s hogy itt is a közvetítő *χt* még fölvehető. De azt hiszem, helyesebben magyarázzuk e hangváltozásokat úgy, hogy előbb a *tj* változott *č*, *s*, *c* (ol. *z*)-vé, s ezek assimilálták azután a *c*, *p*-t, a mi mellett lehet, hogy ez utóbbiak el is spiransodtak: **sučare* (*suč-čare*), **nopze* (*nofze*, *nozze* — minthogy az *f* ilyenhelytt *χ*-be is megyen át). Különös figyelmet érdemelnek itt a szláv nyelvek, melyekben eredeti *kt* csakis *i*, *j* előtt fordul elé (főleg ть = szkr. *ti*, gör. τι-ς, σι-ς képzővel alakult nevekben, s az infinitivusban, melynek szintén *ti* a képzője). Az ilyen helyzetű eredeti *kt* ugyanis a szláv nyelvekben most négyféle alakban jelen meg: szerb *ć*, orosz *č*, cseh-lengyel *c*, ószláv *št*, p.o. *moč*, *moč*, *moštī* (hatalom, a *mog* ige-tőtől, *mogti*, *mokti* helyett = ném. *macht*); *noć*, *noč*, *noc*, *noštī* (éj, *nokti* h. = ném. *nacht*); *peč*, *peč*, *piec*, *peštī* (sütni, a *pek* ige-tő infinitivusa, *pekti* helyett); hasonlóképen a **dūkti* (filia = θυγάτηρ, szkr. *duhitar*, ném. *tochter*) lesz ószl. *dūšti* (gen. *dūštere*), szerb *kći* *dkći* helyett; gen. *kćeri*), orosz *doč* (gen. *dočeri*), cseh *dcera*. Ebel azt véli, hogy a *kt*-nek ezen szláv hangváltozásai szintén előbb alakult *χt*-n alapszanak. De így nem magyarázhatja meg a szerb *kći* szóalakot, mely a *k*-t még megtartotta. Sőt épen ez mutatja, hogy

fejlődött a *kt*. A *t* az *i* előtt szükségképen *t* lesz, melynek rendes elváltozása *č*; így a megvolt *dukti*-ből épen úgy áll elé az orosz *duč*, mint az olasz *succiare* a *suctiare*ből; a cseh *dcera* úgy, mint az olasz *dirizzare* a *directiare*-ből; az ószláv *dušti* pedig még a *k*-ből eredt spiranst (χ) mutatja a palatalis *t*-hez áthasonulva (ξ).

A *pt* változásaira nézve Ebbel megjegyzi, hogy az *ft*-be való átmenetén kívül, az *f* még helylyel-közzel *h* (χ)-ba is megy át (v.ö. spanyol *hijo* = filius, fr. *hors* = foras); ezért valószínű, hogy azon olasz *atto*-t, mely = *aptus*, az **afto*, *ahto* alakok közvetítették. Ugyanarra mutatnak a sp. *malacho* = male *aptus*, port. *receitar* = receptare, melyek a *nocte*-ből eredt *noche*, *noite* mellé állíthatók. E mellett az *f* el is lágyúl *u*-vá, a sp. *cautivo* = captivus, *bautizar* = baptizare-ban.

Befejezésül Ebel még az eredeti *s* elékerülő gutturalis és labialis muta, vagyis a *ks* és *ps* változásait tárgyalja. Az első tünetny, a mi itt szemünkbe tűnik az, hogy a muta aspiratává vagy spiranssá lesz, a mi egyszersmind annak az *s*-hez való assimilatióját készíti elé. Így az *ap* aqua, *váč* (*vák*) vox tőknek zend nominativusai: *áfs*, *vákhs*; így felel meg a gót *vahsa* a gör. $\alpha\rho\acute{\epsilon}\xi\omega$, $\alpha\upsilon\acute{\xi}\omega$ -nak. Hogy az ó-görögben is már az ξ , ψ -nek $\chi\sigma$, $\varphi\sigma$ -féle ejtése mutatkozott, Ebel Priscianus egy helyéből (I, 7.) következteti, melyet csakis így lehet érteni: „multo molliorem et volubiliorem sonitum habet ψ , quam *bs* vel *ps*“, meg: „sicut ergo ψ melius sonat, quam *ps* vel *bs*, sic α etiam quam *gs* vel *cs*.“ Az assimilatióból megértjük a görög $\delta\iota\acute{\xi}\acute{o}\varsigma$ -t e mellett: $\delta\iota\sigma\acute{o}\varsigma$, a $\tau\omicron\iota\acute{\xi}\acute{o}\varsigma$ -t e m. $\tau\omicron\iota\sigma\acute{o}\varsigma$, v.ö. lat. *nāsus* és *nixus*, *tēla* e h. *teala*, *āla* és *axilla* stb. — A *ps*-re nézve mutatja az assimilatiót (illetőleg az *fs*-ből eredő $\chi\sigma$ közvetítését is) a lat. *capsa* szó, mely az olaszban *cassa*, sp. *caxa* = *caja* (*kaĵa*), port. *caixa* ($x = \xi$), fr. *caisse*. — A szanszkritnak azon sajátosságos hangszabálya van, hogy *k* után az *s* mindig \acute{s} -sé válik, s Ebel ebből nagy éleslátósággal következteti, hogy a szkr. *šaś* számnév, minthogy különben \acute{s} nem áll a önhangzó után, eredeti *ksvaks* alakból változott el, a melyből egyszersmind a rokon nyelvekbeli alakok is megfejthetők: zend *khsvas* gör. $\rho\acute{\epsilon}\xi$, $\acute{\epsilon}\xi$, lat. *sex*, gót *saihs*. — Végre mint a *kt*, *ps* sajátosságát emeli ki, hogy *sk*, *sp*-re is ugranak át, néha aspiratióval $\sigma\chi$, $\sigma\varphi$. Ennek azonban a román nyelvek csak $\alpha = sc$ -ra nézve nyujtják példáját, p.o. olasz *lasco*, fr. *lāche* = *laxus*. — Még meg kell említenem Ebelnek azon véleményét, hogy a gör. $\alpha\tau$ ellenében (úgy mint

fentebb a lat. *s*, ebből: *xt*) a szanszkr. *št* és *kš* is *s*-nek (= *š*) közbeszúrásával magyarázható: *òxrw* = szkr. *aštâu* (**akštâu*-ból); *òxrw* = *rkša* (**rkšta*); *xrw* = szkr. *kšanômi* (**kštanômi*).

Lássuk már most az árja nyelvek körében eddigelé szemlélt hangváltozásoknak némi hasonpárjait a magyar és finn-ugor nyelvekében. A „Néhány magyar igeképzőről“ című értekezésemben (fent. 145—174. l.) kimutattam, hogy a finn-ugor nyelvek eredeti causativképzője, elhagyva a végönhangzót, *kt*, mely egyszersmind a cseremisiz alak. Ez a finnben, mely a *kt* hangzócsoportot nem türi, *tt* lett, épen úgy mint az olasz *atto*, *otto* actus, octo-ból; lett *ht* (*xt*) is a finnben, mely a *kt* nek legegyszerűsebb változása (mely a *tt*-t is megelőzi, v.ö. gót *ahtau*, ó ész. *átta* = octo); lett továbbá a mordvinban *ft*, mely a *xt*-ből áll elé; néha az osztjákban *pt* is, mint az oláh *opto* = octo. A magyarra nézve megjegyzem, hogy nincs neki más *kt*-je, mint az, mely újabb korban, önhangzó kiszorításával állott elé (mint *böktem*, *laktam* e h. *bököttem*, *lakottam*; ilyen van az újnómetnek is, p. *steckt*, *leckt*). Az eredetileg egymással összekötött *kt* ellenben nem maradt meg a magyarban sem, mint nem maradt a finnben, hanem olyképp változott, mint azt fentebb az árja nyelvek terén is láttuk, jelesen: *jt* lett (megelőző *ht*-ből), mint p.o. az *-ojt* (= mai *-ít*) képzőben, és *t* (*tt* helyett, megelőző *ht*-ből): *mosat*, *teremt*. — De még egy másik pontra nézve is nyerrünk fölvilágosítást a *kt*-nek árja változataiból. Ugyan a fent idézett értekezésemben már azt a véleményt mondtam ki, hogy *st* is, mely a finnben *s* a magyarban (az *-aszt* képzőben) mint causativképző szerepel, alakilag is azonegy az eredeti *kt*-vel. Most e nézet támogatására, arra utalhatok, hogy ez csak olyan jelenség, a milyen az, hogy a szkr. *aštâu* eredeti *aktâu* (*òxrw*) helyett áll, vagy a latin *fluxus* (ebből: *fluxtus*) e h. *fluctus*; vagy hogy a lat. *ursus*, szkr. *rkšas* = gör. *òxrw*, azaz *urxus*, *rkštas* helyett vannak. *S* a mint ezek ejtéskönnyítő *s* közbeszúrásával magyarázódnak, bátran hihetjük, hogy a finn és magyar nyelvek is, a már nem kedvelt *kt* ejtésén úgy is segítettek, hogy a *k-t* közé *s* betűt toldottak közbe, úgy hogy *kst* (magy. *kszt*) állott elé, melyből azután a *k* elejtődött (mint a szkr. *aštâu*-ban, lat. *ursus*-ban, *s* különben is szükségképen a finnben, mint p.o. *juosta* futni e h. *juoksta*). Mindenesetre az *st*-nek ilyen módon *kt*-ből való eredetése hasonlító nyomozásainkban komoly figyelembe veendő; így p.o. nagyon is lehet, hogy a finn *estü*

(akadályozni) igető, e h. **ekstā*, tökéletesen = magy. *akaszt*; így volna alakilag tökéletesen megérthető a magy. *nyest*, *nyuszt* = vog. *hohs*, finn *näätä*.

31. *Latin br, mely tr-ből ered.* Bármily meglepő is első tekintetre e hangváltozás, de kimutatja Kuhn (a Zeitschr. f. vgl. spr. XIV, 215. stb.) több oly latin szón, melyek *-bro* képzővel igéből származnak, s többnyire eszközt jelentők. Ilyen szók különben a latinban is s a rokon nyelvekben *tro* képzővel készülnek (p.o. *aratrum*, ἄροτρον). Kuhn most ebből az alakból vezeti le mint különös változatot a lat. *-bro* képzőt. A változat lehetőségét mutatja a gör. *-τρον* a *-τρον* mellett s az ἔροτρος (szkr. *rudhira*) = lat. *ruber* (ebből: **ruthro* vagy *rudhro*). A képzőjüknél fogva itt tekintetbe jövő lat. szók: 1) *cribrum* (a *cri-* igéből, mely a *cerno* = κείνω-ban van, v.ö. *discrimen*) = ó-ír *criathar*, ó-fném. *ritra* (ma: *reiter*, *reuter*); 2) *terebra* (később előfordúl még *terebrum* is) = ó-walesi *tarater* (a mint *aradar*, *arader* is = *aratrum*) = gör. ῥέτρον; 3) *flabrum* (v.ö. a jelentésre nézve *flabellum*) = újn. *blatter* (specialisabb jelentéssel; ófn. *plátara*, kfn. *bláter vesica*). — Igen valószínű, hogy a *-bro* képzőnek szintén csak mellékalakja *-bulo* (*latebra* és *latibulum*, *vertebra* és *vertibulum*). Ebből megint érdekes egybeállítások erednek: lat. *stabulum* = ófn. *stadal*, mai felnémet *stadel*; *pabulum* = ófn. *fôtar*, *fuotar*, újn. *futter*. Megjegyezni való, hogy a régibb latinban van *palpetra* is *palpebra* helyett. Czikkének végén Kuhn még, az előbb kimutatott hangváltozás nyomán, a lat. *faber*-t is a szkr. *dhâtar*-ral (teremtő, rendező, conditor) azonosítja, megjegyezvén, hogy amannak jelentése épen csak az emberi kéz dhâtar-féle működésére szorítkozott.

BUDENZ JÓZSEF.